

PATRÍ SKÚMANIE ĽUDSKEJ PRIRODZENOSTI MEDZI ANTROPOLOGICKÉ INSOLUBILIA?

FRANTIŠEK MIHINA, Inštitút filozofie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov, SR

MIHINA, F.: Human Nature – One of Anthropological Insolubilia?
FILOZOFIA, 74, 2019, No 4, pp. 318 – 333

The paper deals with the concept of “human nature” and focuses on the question of what is the place of this concept, not only in the history of philosophy but also in the contemporary philosophical and scientific thought. The author aims to describe the concept of human nature by a historical overview of philosophical attempts to characterize it. The only way to construct philosophy for life, for future, for continuation of human history is a philosophical and scientific investigation. However, a strange thing is happening in modern philosophy: many philosophers do not seem to believe that there is such a thing as human nature. What makes this strange is that not only does the new attitude run counter to much of the history of philosophy but – despite loud claims to the contrary – it also goes against the findings of modern science.

Keywords: Human nature – Problems of definition – Definitio descriptiva – Definitio essentialis – Aristotle – Hobbes – Hume – Chomsky – Human behaviour – Human nature – Tasks of philosophy and science

*Existuje niečo ako ľudská prirodzenosť,
niečo, v čom tkvie podstata a jedinečnosť
človeka. Na to, čo túto jedinečnosť vytvára,
existovali rôzne názory, no myslitelia boli zajedno
v tom, že existuje niečo, čo robí človeka človekom.*
(Fromm 2007, 222)

Ľudská skutočnosť je priestorom takmer bez hraníc. Civilizačná a kultúrna vrstva, ktorá v nás postupom času síce spevnela, no je veľmi krehká, sa ľahko naruší – pôvodné atavizmy v nás sú pevnejšie a hlbšie, tie kultúrne a civilizačné im v hraničných situáciách odolávajú len ťažko, ak vôbec. Aká je architektúra ľudskej prirodzenosti, čo o nej vieme? Patrí vymedzenie *ľudskej prirodzenosti* k problémom a otázkam, ktoré – povedané s Kantom, plodí ľudský rozum, no odpovedať na ne nedokáže? Vstupujeme tu na pôdu metafyziky, teda – prinajmenšom podľa D. Huma – do „čirej ilúzie údajného rozumového poznania“ (Kant 1979, 67), ako jeho postoj pochopil

tento azda najväčší z Königsberčanov? Len ťažko si pripúšťame, že pri hľadaní uspokojivej a prijateľnej odpovede sme skôr bezradní. A to aj napriek tomu, že vedy o človeku akcelerujú, že o človeku vieme čoraz viac a viac. Tá *posledná*, no podstatná otázka, otázka o ľudskej prirodzenosti, odoláva – nateraz zodpovedaná nie je. Prečo vlastne? Je to azda pseudootázka? Je postavená správne? Odkiaľ pochádza osobitý metafyzický nepokoj, keď sa usilujeme – a trvá to už naozaj dlho, *podstatne* charakterizovať človeka? Chceme veriť, že ľudská prirodzenosť je súčasťou nepomenovaného poriadku sveta. Niektorí veria, že dokonca poriadku sveta kozmického – tí sú náchylní premýšľať o kozmickom údele človeka. Iní, že len a nanajvýš poriadku sveta ľudí, toho *človečieho*. Obidve skupiny sú na tom rovnako – veriť neznamená vedieť. Ťažkosti z minulosti – ak máme na mysli skúmanie ľudskej prirodzenosti – nemusia byť, a azda ani nebudú *večné*. Veda i filozofia sú otvorené systémy, obe vstupujú do teritórií, ktoré sú v danom ohľade nádejné.

Ľudská prirodzenosť – definitio descriptiva alebo definitio essentialis?

*Ľudská prirodzenosť ostala skrytá...
pretože základné, všetkým ľuďom
spoločné pravidlá evolúcie sú neprístupné sebaskúmaniu;
zdá sa, že prirodzený výber skrýva naše pravé Ja
pred naším vedomím; nepoznáme najhlbšie pohnútky
svojho správania... naša neznalosť je hlboká a podivná.*
(Wright 2002, 13)

Ak uvažujeme o ľudskej prirodzenosti, avšak nielen o nej, sme vystavení epistemicému a metodeutickému riziku vždy, keď sa usilujeme konceptuálne *zviazať* jednotlivé udalosti, prípady, fakty a podobne hypotetickými univerzálnymi charakteristikami. Všeobecné pravdy v sebe často skrývajú nepochopenie jedinečného, individuálneho – *všetci* sme súčasne *každým*, čo sa týka *všetkých*, vzťahuje sa na každého.

Absencia uchopiteľných hraníc, v ktorých sa prejavuje a vymedzuje ľudské správanie, predstavuje problém – ak je človek schopný *všetkého*, čo je za tým, z čoho to pramení, z akého zdroja vyviera to *všetko*, s čím sme sa u človeka stretli a stretávame. Vždy je reč o človeku, o jedincovi, o indivíduu – jestvujú iba jednotliví ľudia, *ľudstvo* je abstrakcia. Ak sa usilujeme o náčrt *podstaty* človeka, na čo sa pýtame, na čo myslíme? Myslíme na to, čo majú všetci ľudia spoločné, teda čo v sebe nesie každý jednotlivý človek? Príkladom by mohla byť dávna a azda všeobecne prijateľná charakteristika človeka ako *animal rationale*. Vieme ňou však vysvetliť všetko ostatné, čo s človekom súvisí? Sotva!

A ako to všetko súvisí s našou, teda mojou, tvoujou, jeho *prírodnosťou*? Čo sa s nami stalo počas preukázateľnej histórie nášho kultúrneho a civilizačného vývinu? Zmenili sme sa? Ak áno, ako? Ak nie, prečo a čím to možno doložiť? Otázok je nemálo, odpovedí síce tiež, lenže zhoda vo výbere tej najlepšej chýba.

Veci, javy, udalosti môžeme charakterizovať *popisnou definíciou* (*definitio descriptiva*) – napríklad uvedením vonkajších znakov. Takto však nie sme schopní vystihnúť *podstatu* v jej konštitutívnych prvkoch. Výsledok je často pôsobivý – dozvedáme sa, *ako* či *aké* veci, javy a udalosti sú. Nie je to málo, no nie je to všetko, čo potrebujeme vedieť. Naopak, chceme a potrebujeme vedieť viac. K potrebnej odpovedi na našu otázku sa tak priblížime len celkom nedostatočne, ak vôbec. Pre filozofiu – najmä pre ňu bude uspokojivá len charakteristika na inej úrovni – potrebujeme „*podstatnú definíciu* (*definitio essentialis*), ktorá uvádza len podstatné a abstrahuje od nepodstatného“ (Coreth 1994, 127). Práve sem patrí úsilie odpovedať na otázku, čo je *ľudská prírodnosť*. Problém je tak síce pomenovaný, jeho riešenie však na odpoveď dodnes čaká.

Dejinné inšpirácie¹... Aristoteles (384 – 322 p. n. l.)

V spätnom pohľade na rôzne dávne i menej dávne koncepcie (v nemalých rozpakoch) konštatujeme, že „ľudská prírodnosť sa často objavuje ako operačný pojem, ktorý sám nie je predmetom vysvetlenia“ (Thein 2017, 10). Povedané inak, frekvencia výskytu tohto i viacerých iných pojmov je vysoká, v skutočnosti sú však nejasné a neraz bezobsažné. Patrí k nim v nemalej miere aj pojem *ľudská prírodnosť* – pomocou neho sa vysvetľuje všetko, čo je s človekom spájané – od skutkov hodných obdivu až po tie, ktoré uňho zatracujeme. Výsledkom je predstava, že vieme, čoho je ľudská prírodnosť schopná, nie však to, čím je.

Práve takto, nanešťastie, postupuje aj Aristoteles. V úplne prvej vete svojej slávnej *Metafyziky*² hovorí, že „... všetci ľudia prirodzene túžia po vedení“ (Aristoteles 1946, 8). Súčasťou ľudskej prírodnosti je „chcieť, túžiť, usilovať sa vedieť“. Poznávanie a vedenie ako jeho výsledok, sú prejavom, produktom ľudskej prírodnosti, nie však jej vymedzením. Podobne znie aj veta: „Človek je svojou prírodnosťou štátotvorná bytosť“ (Aristoteles 1988, 20), čo je v konečnom dôsledku spôsobené tým, že je bytosťou spoločenskou, teda *prírodzene* žije v spoločenstve s inými.

Prírodnosť patrí u Aristotela k *hraničným* pojmom inferencie – ak konštatujeme, že niečo je *prírodzené*, zdôvodnenie zvyčajne chýba. Tak napríklad „prírodzené

¹ Ak sa dnes, na samom začiatku tretieho milénia, usilujeme pochopiť obsah pojmu ľudská prírodnosť, môže byť užitočné pripomenúť si, ako sa s ním vyrovnávali myslitelia v minulosti – nie všetci, je ich nespočítane, spomedzi nich však najmä tí, ktorých postoj mal (či doteraz má) inšpiračnú odozvu.

² Ide o jej prvú knihu, ktorá je venovaná podstate, hodnote a cieľu metafyziky.

právo má všade rovnakú platnosť a je nezávislé od súhlasu alebo nesúhlasu ľudí“ (Aristoteles 2011, 147), „žena a otrok majú *od prírody* rozličné určenie... barbar a otrok sú *od prírody* to isté... rodina je *prirodené* spoločenstvo pre každodenné spoloňažovanie... štát je *prirodeným* útvarom... človek má *od prírody* ako zbrane rozumovú schopnosť a morálku... dokonalá domácnosť sa skladá z otrokov a zo slobodných...“ (Aristoteles 1988, 20 – 22). Aristotelovo *fysei politikon zóon* vyjadruje *prirodené* spojenie človeka s obcou, rodinou, inými, je výrazom „pudu k spoločenstvu“ (Aristoteles 1988, 23), teda v najvyššej forme k životu v štáte, ktorý je *prirodeným* útvarom pre ľudí. Nakoľko príroda nekoná neúčelne, všetko, čo je jej súčasťou, výsledkom či produktom, je *prirodené* – *prirodené* sú zemetrasenia, gravitácia, klimatické katastrofy, striedanie ročných období, suché obdobia i povodne. Vlastne o nič zložitejšie to nie je ani v prípade ľudského správania. Napríklad byť otrokom je v súlade s *priradenosťou* človeka, ak ide o človeka, ktorý podľa vlastnej *priradenosti* nepatrí sebe, ale inému. Sme takí, akí sme, je to dané našou *priradenosťou*, aj keď rozum, skúsenosť a podobne dávajú človeku šancu k určitým korekciám. O ľudskej *priradenosti* Aristoteles síce často hovorí, no ona sama sa „nikdy nestáva obsahom samostatného pojednania...“ (Thein 2017, 10) a možno preto je aj ako téma „vo svojom celku prekvapujúco málo spracovaná“ (Thein 2017, 11). V tomto zmysle najznámejší zo všetkých Stageirčanov, žiaľ, nie je výnimkou. Jedno je však zrejmé, u Aristotela je *ľudská priradenosť* súčasťou *iného sveta* ako jej prejavy. *Priradenosť* je na jednej strane a jej všetky možné prejavy na druhej strane. Ľudská *priradenosť*, zdá sa, patrí metafyzike, je však v jej silách *vysporiadať* sa s ňou? Práve ona sa zaoberá problémami, ktoré sa z ľudského rozumu *vynárajú*, on sám však na ich riešenie *nestačí*, nedokáže si s nimi poradiť – *odsúva* ich preto do metafyziky, o ktorej verí, že si s nimi *poradí* skôr.

Aristoteles chápe ľudskú *priradenosť* ako niečo, čo *trvá*, čo odoláva zmenám – sme stále *tí istí*. Ľudská *priradenosť* je v tomto zmysle ahistorická alebo transhistorická – nemení sa, prinajmenšom v intervale, ktorým je vymedzená súčasná kultúrno-civilizačná paradigma. V optike súčasných filozoficko-antropologických skúmaní je Aristotelov odkaz inšpiračný. *Človek* – ako sa nazdával, je účelom (*telos*) sveta – má teda kozmické predurčenie, jeho *priradenosť* nie je (napospol) podmienená. Definičnými črtami človeka sú možnosť voľby, schopnosť zobrať svoj život „do vlastných rúk“, sme ľuďmi, pretože je v nás „čosi božské“. Čo z toho však môžeme naozaj vedieť?

Aristoteles bol stúpencom *devolučného transformizmu*, teda predstavy, že ak budeme sledovať, ako sa veci od začiatku *priradene* vyvíjajú, dospejeme k *priradenému* poznaniu, napr. k presvedčeniu, že „ostatné živočchy sú podradené človeku“ (Thein 2017, 14), že človek je najpriradenejším tvorom medzi všetkými

ostatnými, že je „prvým predkom akéhokoľvek života“ (Thein 2017, 12). Ozajstné vysvetlenie a zdôvodnenie nám autor *Metafyziky* ostáva dlžný – on si to síce nemyslel, no nebolo by to prvý raz, čo sa mylil. Zdá sa, že nie je vždy dobré – ani keď ide o Aristotela, svoje sny, predstavy, želania vydávať za skutočnosť. V danom prípade azda lepšie rozumieme slovám B. Russella, že „Aristotelove zásluhy boli síce veľké, no o nič menšie neboli ani jeho nedostatky“ (Russell 1974, 173).

Hobbes (1588 – 1679) a jeho ahistorická maximalistická koncepcia ľudskej prirodzenosti

Významným dielom nielen politickej filozofie nášho autora sú jeho *Elements of Laws, Natural and Politic* (z roku 1740). Toto dielo je všeobecne interpretované ako pojednanie o ľudskej prirodzenosti. Samo osebe je produktom autorovho chápania intelektuálnych a politických konfliktov 17. storočia, ako celok je – či už s jeho obsahom súhlasíme alebo nie – pozoruhodnou úvahou o ľudskej povahe a v mnohých ohľadoch až podnes relevantnou analýzou sebahľadania, ktoré vyústilo do temného náčrtu obrazu „vojny všetkých proti všetkým“.³

Hobbesova koncepcia ľudskej prirodzenosti, historicky vzaté, patrí k najvýznamnejším úvahám o nanajvýš (v zmysle zreteľného vymedzenia) *spornom* pojme. Chce sa – ako sám hovorí, poučiť zo *súčasných* sporov a nedorozumení a vyvarovať sa im. Všetky podľa neho pramenili z toho, že diskutujúci nesprávne chápali samotný predmet sporu, teda nedokázali sa zhodnúť na tom, o čom vlastne ich spory sú. Je zrejmé, že ani sám Hobbes nepreukázal, že si naozaj uvedomoval, kde je skryté *slabé miesto* pretrvávajúceho problému nie ľudskej prirodzenosti samej, ale jej vymedzenia. Povedané inak, veríme, že čosi ako *ľudská prirodzenosť*, teda to, čo nás odlišuje od všetkých ostatných bytostí, čo nás predurčuje byť práve takými, *akými* sme, jestvuje. Postačuje, ak vymedzenie *akí sme* naplníme všetkými vlastnosťami, ktoré sa spájajú s našim správaním? Možno *ľudskú prirodzenosť* definovať ako sumu jej prejavov? O tom je možné odôvodnene pochybovať.

Zdá sa, že Hobbes, napriek enormnému úsiliu, nedokázal splniť, čo sľúbil. Na samom začiatku svojich úvah, aby zabránil nedorozumeniam, vymedzuje *ľudskú prirodzenosť*: „Prirodzenosť človeka je sumou jeho prirodzených schopností a daností, takých, akými sú schopnosť výživy, pohybu, plodenia, takých, ako pocitovania či

³ To, že Hobbes vykreslil človeka vo vzťahu k iným ľuďom ako dravé zviera, nebola náhoda – pomery doby boli bezútešné, nebolo ľahké nájsť dôvod, prečo práve ony predstavujú *prirodzený stav*. Najjednoduchším vysvetlením bolo, že zodpovedajú *prirodzenosti* človeka samého. Zaujímavú repliku k tejto téme poznáme z pera E. Fromma: „Vlastnosti, ktoré sme často pripisovali vrodenej ľudskej povahe, ako deštruktivita, krutosť a asociálne správanie – skrátka všetko, čo tvorí Hobbesovho *prirodného človeka* – najmenej *civilizovaným* ľuďom, napodiv, chýba (Fromm 2007, 142).

schopnosti rozumu a podobne; tieto schopnosti napospol nazývame prirodzenými a sú obsiahnuté v definícii človeka pod takými slovami, akými sú *živočíšne* a *rozumové* schopnosti; v súlade s týmito dvomi principiálnymi časťami človeka, rozdeľujeme jeho schopnosti na dva druhy: na schopnosti tela a na schopnosti rozumu. Tieto schopnosti zhodne nazývame prirodzenými a sú obsiahnuté vo vymedzení človeka ako živočícha obdareného rozumom“ (Gobbs 1989, 510). Vďaka reči je človek bytosťou politickou, nie však v kauzálnom zmysle – reč je skôr dôsledkom, nie príčinou toho, že človek je bytosťou politickou. V štúdií *De anima* (O človeku) hovorí, že „človek nie je len *telom fyzickým*, je aj časťou štátu, inými slovami, je časťou *politického tela* – v tomto zmysle sa na neho musíme pozerat' ako na človeka i ako na občana“ (Gobbs 1989, 220).

Metodeuticky – teda spôsobom konštruovania predstavy o človeku, jeho vymedzenia, postupuje Hobbes rovnako ako väčšina ostatných – v subjekt predikátovej optike si vystačíme, ak *prirodzenosť* vymedzíme tým, že ju vybavíme atribútmi, ktoré označíme za *prirodzené*. Výsledok je vždy rovnaký – máme k dispozícii výpočet vlastností, no o ich *nositeľovi*, teda o *prirodzenosti* samej, nevieme naďalej o nič viac ako predtým. Aj z pohľadu pravidiel definovania sú vymedzenia tohto druhu sporné – *prirodzenosť* nie je možné definovať ako sumu *prirodzených* vlastností.

Samotný pojem *ľudská prirodzenosť* je u Hobbesa výsledkom prenosu konkrétne-historických črt individua určitej doby na celé ľudské dejiny – takých črt, ktoré sa nemenia v čase, ktoré pretrvávajú, ktoré nás určujú nezávisle od toho, o akú epochu ide. V tomto zmysle Hobbes prioritizuje egoistický charakter človeka – vlastnosť, črtu, ktorá ho prenáša do budúcnosti, ktorá mu umožňuje byť, aj keď tým v krajnom prípade ohrozuje to isté u iných. „Najvýznamnejším *dobrom*, ktorým nás vybavila príroda, je sebazáchova, príroda všetko zariadila tak, že všetci chcú pre seba dobro“ (Gobbs 1989, 241), hovorí autor vo svojich *Základoch filozofie* – v časti *O človeku*.

„Ľudia sú si od prírody rovní“ (Hobbes 2011, 161) – tak by mohla znieť prvá premisa Hobbesovho ľudského manifestu. Svoju *rovnosť* využívajú najmä vo svoj prospech, nehľadajú na ostatných, sú egoistickí, ich *prirodzená* autonómia je ohrozená ich vlastným egoizmom. Preto sa jedna *prirodzenosť* – rovnosť všetkých ľudí – mení na inú, vojnu všetkých proti všetkým! *rirodzené* je tak vlastne takmer všetko – rovnosť, egoizmus, boj všetkých proti všetkým, úsilie transformovať tento stav na stav mieru na základe dobrovoľnej reštrikcie individuálnych práv a slobôd, aby vznikol opäť *prirodzený* umelý útvar – štát, *civitas*, človek, smrteľný Boh, ochranca tých, ktorí ho stvorili. Takto sa človek, keď dozreje, mení na občana, jedinca, ktorý sa vo svojom vlastnom, vlastne egoistickom záujme pod tlakom inštinktu sebazáchovy stáva spoločenskou dohodou konštruktérom umelého telesa – štátu, ktorý je stavom núdze, jeho program je či mal by byť minimalistický, ustanovuje občianske zákony

tak, aby neboli v rozpore s prirodzenými právami jedinca, ktorých sa sčasti dobrovoľne vzdal.

Ak budeme sledovať *logiku*, teda nie *rétoriku* Hobbesových úvah, všetko podstatné nájdeme v jeho opus magnus, v *Leviatanovi*, presnejšie v časti *O prirodzenom stave ľudstva z hľadiska jeho šťastia a nešťastia* (Hobbes 2011, 161 – 179). Autor sa príliš nestará o *dôkazy* svojich tvrdení, čitateľovi nedáva na výber. Chápe ich ako premisy sylogistickej inferencie. Vymenúva ďalšie, opäť pravdaže *prirodzené* zákony, dovedna ich rozlišuje 19. Ich spoločným znakom je, že sú „večné, je ľahké ich dodržiavať a vedou o týchto zákonoch je pravá morálna filozofia... sú to závery alebo teorémy, ktoré sa týkajú toho, čo vedie k sebazáchove ľudí a k sebaobrane“ (Hobbes 2011, 194, 195).

Hobbesova koncepcia ľudskej prirodzenosti je veľkolepý projekt – prinajmenšom v očiach svojho autora. V skutočnosti ide o koncepciu reprezentovanú snahou charakterizovať ľudskú prirodzenosť ako takú cestou uvedenia *prirodzených zákonov*, ktoré sa vzťahujú na súhrn spôsobov ľudského správania. Empiricky zrejmy a sociologicky uchopiteľný status ľudského konania sa u Hobbesa mení na dôsledky pôsobenia *prirodzených zákonov*. Aj všetky *nepísané zákony* sú podľa Hobbesa *prirodzené*. A všetky sú *prirodzené* preto, že sú v súlade s rozumom. A rozum samotný? Ten máme priamo od Stvoriteľa!

Hobbes však bezpochyby *vykročil* trochu iným smerom ako povedzme Aristoteles – koniec koncov, delili ich dve tisícročia. Hlbšie si uvedomuje potrebu rozlišovať medzi prírodnou a spoločenskou podstatou človeka, medzi *občanom* a *človekom*, medzi tým, čo si *osvojujeme*, a tým, s čím sa rodíme.

Nespochybniteľné je však aj to, že ťažkosti vymedzenia v podobe hľadania odpovede na otázku „čo, resp. aká je ľudská prirodzenosť“, Hobbes – podobne ako iní – neodstránil, a vlastne ani odstrániť nemohol! Svedčí len o tom, že problém pretrváva a že na ceste k uspokojivej odpovedi sme nevedno prečo skôr ustrnuli. Prinajmenšom v tomto zmysle nám Hobbes, hoci s ponukou diskutabilného spôsobu riešenia, poslúžil. V tejto súvislosti však treba pripomenúť, že detailné charakteristiky neumožňuje ani limitovaný rozsah príspevku, ani implicitne naznačený zámer jeho autora, že osobitú pozornosť – ak myslíme na potrebné rozlišovanie medzi prírodnou a spoločenskou *prirodzenosťou* – by si zaslúžili aj napríklad G. W. F. Hegel či K. Marx, a zrejme aj viacerí iní. K odpovedi na otázku, ktorá je obsiahnutá v názve príspevku, by sme sa však sotva výraznejšie priblížili. Je zrejme, že ani rozlišovanie medzi človekom ako prírodnou bytosťou a tým istým človekom ako bytosťou spoločenskou, uplatňovanie či zdôrazňovanie optiky génov a optiky memov – teda toho, čo sme získali od prírody na jednej strane a toho, čo sa v nás sformovalo kultúrnym, civilizačným alebo technologickým vývinom, tradíciami, náboženstvom

a najrôznejšími ideológiami, teda ako súčasť meniacich sa spoločenských pomerov na strane druhej, nás v riešení nášho problému posúva len málo – v kritických situáciách zvyčajne gény *potláčajú* memy.

D. Hume (1711 – 1776) – A Treatise of Human Nature

*Ak je vôbec pravda v dosahu ľudských možností,
je dozaista ukrytá hlboko v temnotách!*
(Hume 2015, 62)

V archíve vplyvných filozofických diel poľahky nájdeme mnohé, ktoré spájame so skúmaním človeka v širokom zmysle slova. Menej, no stále ešte dosť je tých, ktoré sa pokúšajú človeka charakterizovať v podstatných súvislostiach jeho existencie. Nájdeme aj niekoľko takých, ktoré priamo – aspoň podľa svojho názvu – smerujú k vymedzeniu *ľudskej prirodzenosti*.

K najdôležitejším z nich nesporne patrí rané dielo mladého škótskeho filozofa D. Huma. Keby ktokoľvek, kto sa zaujíma o povahu ľudskej prirodzenosti, hľadal v rozsiahlych análoch svetového filozofického dedičstva, potešil by sa objavu Humovho diela *Treatise of Human Nature*. Podľa Huma samého sa dielo vlastne nevzťahuje na ľudskú prirodzenosť priamo, ale skôr prostredníctvom skúmania dvoch jej najdôležitejších atribútov – rozumu a vášní. *Prirodzenosť* je pojem abstraktný, prekračuje možnosti skúsenostného skúmania, patrí teda do metafyziky, ktorá je *zapovedaná*. Atribúty, ktorými sa vyznačuje, patria do inej sféry, sú prístupné našim analýzám.

Postoj epistemického a kognitívneho heroizmu bol Humovi cudzí, preto sa čitateľ bude márne usilovať v jeho diele objaviť deskripciu podobnú vedeckej, ak myslíme na ľudskú prirodzenosť. Práve ona však patrila k jeho ústredným témam. Bol presvedčený – s tým môžeme poľahky súhlasiť –, že skúmanie ľudskej prirodzenosti by malo byť významnou témou aj pre filozofické i vedecké poznanie vôbec. V skutočnosti ním – ak sa pozrieme na dejiny a vývin filozofického myslenia – aj je a zostane to tak naďalej. Dokedy? Pokým sa nenájde niekto, kto sa nezľakne nového kopernikovského obratu vo filozofickej antropológii.

V slávnom odseku (26) svojho raného diela obmedzuje poznávacie možnosti človeka až na úplný okraj skepticizmu a agnosticizmu, ak ich spájame s našou možnosťou spoznať *posledné príčiny*, nájsť *všeobecné príčiny*, uspokojivo vysvetliť *posledné zdroje a princípy*, ktoré sú ľudskému skúmaniu a ľudskej zvedavosti *dokonale uzavreté* (Hume 2015, 60, 61). Patrí *ľudská prirodzenosť*, resp. úsilie charakterizovať ju „k filozofickým otázkam, ktoré sú také temné a neisté, že ľudský rozum o nej

nedokáže čokoľvek spoľahlivo stanoviť?“ (Hume 2013, 36) V čom vlastne tkvie problém?

Na samom začiatku svojho (neskôr) slávneho raného diela hovorí: „Všetky vedy sa očividne viac či menej vzťahujú k ľudskej prirodzenosti a bez ohľadu na to, ako ďaleko sa od nej niektoré zdanlivo vzdávajú, vždy sa k nej zas tým či oným spôsobom vracajú. Dokonca aj *matematika, prírodná filozofia*⁴ a *prirodzené náboženstvo*⁵ do určitej miery závisia na vede o človeku...“ (Hume 2015, 62, 63).

Podobne sa vyjadruje aj na samom začiatku svojho druhého hlavného spisu *An Enquiry Concerning Human Understanding* (vyšiel desať rokov po *Treatise*, v roku 1748). Filozofiu, presnejšie *duchovnú* filozofiu vlastne stotožňuje s „vedou o ľudskej prirodzenosti“ (Hume 1972, 29). O jej minulosti však vysokú mienku nemá. Požaduje, aby budúca filozofia ľudskej prirodzenosti – veď ona je vlastne jediná skutočná – bola ako veda „ľudská a taká, aby sa priamo vzťahovala k spoločnosti a činnosti“ (Hume 1972, 33).

Zdá sa, že Hume (podobne ako mnohí v minulosti, a aj my dnes) vkladal nádeje do *vedy o človeku*. Ak v nej chceme uspieť, musíme sa zbaviť „ubíjajúcej a zdĺhavej metódy, ktorú sme doposiaľ používali“ (Hume 2015, 63). Jej podstatnou charakteristikou má byť schopnosť smerovať „priamo k ľudskej prirodzenosti samej... nejestvuje nijaká dôležitá otázka, ktorej rozhodnutie by nebolo zahrnuté vo vede o človeku a ani žiadna otázka, ktorú by bolo možné rozhodnúť skôr, než sa s tou vedou zoznámime“ (Hume 2015, 63). Jeho zámer je zrejmy: „Ak tvrdíme, že dokážeme vysvetliť princípy ľudskej prirodzenosti, navrhujeme tým vlastne úplný systém vied, postavený na základe, ktorý je skoro úplne nový a súčasne jediný, na ktorom môžu vedy dostatočne pevne stáť“ (Hume 2015, 64). Tento sen nie je dosnivaný podnes, neprestávame však veriť, že raz – nevedno kedy – sa stane skutočnosťou.

Základným metodeutickým východiskom Humovho prístupu – aj k skúmaniu ľudskej prirodzenosti, je odmietnutie induktivismu vedy. Induktívne inferencie nemôžu zabezpečiť spoľahlivosť poznania. Ani pojem *ľudská prirodzenosť* nevybavíme obsahom tým, že doň vložíme všetko, čo vidíme na človeku a jeho správaní. Čo nám však ostáva, keď zovšeobecňujúce závery nie sú – prinajmenšom podľa Huma – povolené? Horizont skúsenosti by sme prekročiť nemali: „Je zrejmé, že za skúsenosť ísť nemôžeme a každú hypotézu, ktorá si robí nárok na odhalenie najpôvodnejších vlastností ľudskej prirodzenosti, by sme mali odmietnuť ako trúfalú a chimérickú“ (Hume 2015, 65). Filozof, ktorý by s takýmto postupom možno uspel na inom výskumnom poli, sa len ťažko „ukáže byť veľkým majstrom práve vo vede o ľudskej prirodzenosti“ (Hume 2015, 65). Kam sa však má obrátiť, na čo sa spoľahnúť,

⁴ V dobách Huma zahŕňala metafyziku prírody a celú prírodovedu.

⁵ Skúmanie toho, čo je možné vedieť o Bohu a našom vzťahu k nemu len prostredníctvom rozumu, bez *zjavení*.

z akých prameňov čerpať, aby uspel práve na tomto poli? Nie je to pole neorané – skôr príliš rozorané.

Skúsenosť obísť nemožno. To je Humovo epistemické krédo. Treba ho však chápať veľmi *obozretne* – induktívne inferencie nemožno bez rizika univerzalizovať; univerzálny kvantifikátor je postrachom pravdivostnej validity mnohých výrokov. Hume – berúc do úvahy uvedené obmedzenia, odporúča: „V tejto vede (Hume má na mysli vedu o človeku – F. M.) musíme zbierať pozorovania starostlivým sledovaním ľudského života a brať ich tak, ako sa vyskytujú v bežnom živote, v správaní ľudí v spoločnosti pri vybavovaní ich záležitostí a pri zábave. Všade tam, kde sú pozorovania tohto druhu uvážlivo zhromažďované a porovnávané, môžeme dúfať, že na nich postavíme vedu, ktorá nebude zaostávať istotou svojich záverov za ostatnými ľuďom známymi vedami a oveľa ich predbehne svojou užitočnosťou“ (Hume 2015, 66). Aby sme nepodľahli ilúzii o našich možnostiach, ozve sa vzápätí Hume skeptik, ktorý je presvedčený, že príroda nás udržuje veľmi ďaleko od svojich tajomstiev, sme schopní spoznať len vonkajšie vlastnosti predmetov, *sily* a *princípy*, o ktoré nám však ide predovšetkým, pred nami tají. „Sily, ktoré riadia všetko prírodné dianie, nie sú postihnuteľné zmyslami“ (Hume 1972, 75), skúsenosť ich neodhalí, nemôžeme ich z nej teda odvodiť. Platí to aj o *ľudskej prirodzenosti* – cítime, že je za všetkým, čo je súčasťou nášho správania, tušíme, že práve ona je skrytá v pozadí všetkého. Pokiaľ ide o človeka – za všetkým je jeho *prirodzenosť*, čím však je ona sama, povedať nevieme – nie preto, že nevieme, ale preto, že to vedieť nemôžeme. Ona sama uniká nášmu uchopeniu, aj keď je prítomná vo všetkom, čo s človekom súvisí.

A tak nám ostáva rezignovať na odhalenie *skrytých hlbinných súvislostí* – sú kognitívne nedostupné –, resp. uspokojiť sa s deskripciou rozsiahleho skúsenostného poľa, s empirickou topografiou údajov. Sama *prirodzenosť* odoláva, pretože jej odhalenie patrí k ambíciám metafyzickým, teda do „vzdušnej vedy“ (Hume 1972, 37), ktorá pretrváva napriek tomu, že v minulosti svojou presvedčivosťou vždy neoslnila.

Ľudská prirodzenosť nemôže byť partikularizovaná, musí sa vzťahovať *na všetkých*. „Všeobecne sa uznáva, že medzi ľudskými činmi všetkých národov a dôb je veľká uniformita a že ľudská prirodzenosť vo všetkých princípoch a úkonoch zostáva rovnaká; tie isté motívy vždy vedú k rovnakým činom... ctižiadosť, lakomstvo, sebeckosť, samolúbosť, priateľstvo, šľachetnosť, zmysel pre kolektív: tieto afekty... sú od počiatku sveta zdrojom všetkých akcií a činov, ktoré sme u ľudstva spoznali... Ľudia sú vždy a všade do tej miery rovnakí, že história nás v tomto ohľade o ničom novom alebo zvláštnom nepoučí; hlavný je prínos, že objavuje trvalé a všeobecné princípy ľudskej prirodzenosti tým, že ukazuje ľudí v najrôznejších okolnostiach a situáciách... dovoľuje poznať pravidelné pružiny ľudského správania sa a ľudskej činnosti...; ľudia, ktorých popisujú Polybios a Tacitus sú rovnakí ako ľudia, ktorí riadia

svet dnes... uniformitu v ľudských motívoch a činoch uznávame rovnako všeobecne ako uniformitu v telesných úkonoch“ (Hume 1972, 124 – 126).

Humovu koncepciu ľudskej prirodzenosti môžeme charakterizovať ako ahistorickú a naturalistickú prinajmenšom v tom zmysle, že *príroda* vtlača, určuje, stanovuje všetko podstatné, čo s človekom súvisí. Odhaliť podobu prapôvodného *odtlačku*, ktorým nás príroda vybavila, nedokážeme. „Vysvetliť najhlbšie princípy vo vede o človeku je nemožné“ (Hume 2015, 65). Čo nám zostáva? Hume má pre nás dobrú radu: starostlivo sledovať ľudský život v jeho bežnej podobe – práve v tej, ktorá je prírode najbližšia, ktorá sa ukazuje v *prírodzenej podobe*.

Noam Chomsky (1928)⁶ – hľadanie východísk metahistórie budúcnosti

*Akými tvormi sme?
Nie som natoľko pochabý, aby som si myslel,
že môžem dať uspokojivú odpoveď.
(Chomsky 2018, 21)*

Keby sme zostavili pomyselnú tabuľku problémov, s ktorými si antropológia (najmä tá filozofická) nevie rady, jednu z jej *záhad* by predstavovalo práve *ľudské správanie*. N. Chomsky sa vyjadruje síce zreteľne, no radosť z toho nemá: štúdium ľudského správania patrí k odvetviam, v ktorých vedecká metóda za dvetisíc rokov nedosiahla nijaký pokrok. Je presvedčený – ak budeme úprimní –, že nedisponujeme možnosťami vyriešiť tento problém. Podľa Chomského je to tak preto, lebo *skutočná teória správania je mimo našich kognitívnych schopností*. Navyše, akokoľvek sa jeden od druhého líšime, „rozdiely sú plytké, nedôležité, nemajú vplyv na *invariantnú podstatu človeka*... človek je súbor náhodných vlastností“ (Chomsky 1995, 61). Sme súborom náhodne zviazaných vlastností, naším programátorom je príroda sama – tá však sotva vopred sledovala nejaký zámer či cieľ, akýsi *telos*, ku ktorému sa blížime. Nejakú *prírodzenosť* sme tak (ako výsledok evolučného procesu, nie jednorazovo, teda aktom stvorenia) dostali do vienka. Ľudská *prírodzenosť* však (prinajmenšom podľa nášho autora) patrí do nemalej skupiny (tu akoby sme počuli varovnú ozvenu Huma) „nekonečných tajomstiev, ktoré ostanú navždy zahalené, nepreniknuteľné ľudským rozumom“ (Chomsky 2018, 106).

Empirický rámec, na ktorý sa moderná veda tak spolieha, neponúka spoľahlivú odpoveď na problém vymedzenia ľudskej povahy. Ide teda naozaj o typ či druh

⁶ 1928 – filozof, vedec, lingvista, „Einstein modernej jazykovedy“, pôvodca projektu generatívnej gramatiky, popredný a vplyvný intelektuál s kritickými postojmi k spôsobu fungovania súčasného sveta je z pohľadu zámerov tejto štúdie mysliteľ nanajvyš inšpiratívny.

otázok, ktorých riešenie nie je v silách toho, kto ich kladie? Ak áno, čo to vlastne pre nás znamená? Čo vyplýva z predstavy, že sami seba nikdy nespoznáme, ak myslíme na našu, teda svoju vlastnú *podstatu*? Predstavujeme si, že ľudská podstata je síce jedna, podoby jej prejavov sú však nanajvýš variabilné. Presnejšie povedané, predpokladáme, že je jedna, no odvodiť z nej nejaký vzorec ľudského správania sa je (a opäť zatiaľ) nad naše sily. Koncept *ľudskej prirodzenosti* predstavuje množstvo schematizmov, patria sem aj vrodené *organizačné princípy*, ktoré riadia naše sociálne, intelektuálne a individuálne správanie. K najdôležitejším patria formy ľudskej kognitívnej štruktúry – práve ony tvoria základné prvky ľudskej prirodzenosti. Zdá sa, že N. Chomsky pokrok v tejto oblasti predsa len pripúšťa. A sám sa oň v nemalej miere zaslúžil.

Skúmanie ľudskej prirodzenosti (v rôznych podobách ide o problém *philosophiae perennis*) treba postaviť na nových východiskách. Náš autor však nehovorí na akých – sám tieto východiská nepozná a priznáva to. Jedným zo stereotypov novoveku a najmä posledných dvoch-troch storočí je predstava, že veda nám nakoniec vždy pomôže, že prostredníctvom nej vyriešime problémy, ktoré sú vlastne dôsledkom jej využitia. Ani najvyšší obdiv k súčasnej vede – je asi tým najlepším, čo máme, nemôže nebrať do úvahy fakt, že s mnohými problémami si poradiť nevie. Navyše je produktom určitého myslenia a aj jej prostredníctvom sme sa dostali do civilizačných až existenčných globálnych problémov, ktoré len ťažko môže vyriešiť to isté myslenie, ktoré ich spôsobilo. Aj v tomto zmysle je nutné hľadať alternatívy, pričom – a tu je Chomsky dosť jednoznačný – jednou z nich je predstava, že v „konečnom dôsledku nie všetko musí byť zahrnuté do sféry vedy; mnohé otázky, ktoré by sme radi pochopili, a možno práve tie veci, ktoré by sme pochopili najradšej, také ako ľudská prirodzenosť, podoba dobre usporiadanej spoločnosti alebo veľa iných vecí, môžu skutočne patriť mimo rozsah možnej ľudskej vedy“ (Chomsky 1995, 34 – 35). Filozofia z *hry* nevypadáva, skôr naopak, jej inšpirácie – ako sa neraz ukázalo v minulosti – by mohli byť katalyzátorom pri hľadaní potrebných riešení.

Na čo sa možno spoľahnúť, keď nechceme byť spútaní neplodnou rezignáciou? Čo sa deje s našou prirodzenosťou v čase? Mení sa? Na túto či podobné otázky Chomsky odpovedá: „Je biologickým a antropologickým faktom, že povaha ľudskej inteligencie sa určite nejak podstatne nezmenila, prinajmenšom... Od dôb kromaňónskeho človeka. Základné vlastnosti našej inteligencie... sú naisto veľmi starobylé, a pokiaľ by ste si vzali človeka pred piatimi alebo možno pred dvadsiatimi tisícmi rokov a začlenili ho už od detstva do dnešnej spoločnosti, naučil by sa to, čo sa naučí každý iný a bol by géniom alebo hlupákom alebo niekým iným, ale nebol by v ničom zásadne odlišný“ (Chomsky 1995, 40).

Ak máme *ľudskú prirodzenosť*, teda jej spojitosť so správaním človeka, nejakým spoľahlivým spôsobom, ako sme zvyknutí v mnohých iných prípadoch, skúmať, obrazne povedané *položiť pod mikroskop*, vtesnať do grafov a tabuliek, merať takými či onakými veličinami, úspech je sporný. Povedané inak – jej skúmanie založiť na *dátach* či *faktoch*, ktoré máme k dispozícii, nabáda k opatrnosti. „Definovať vedu jej dátami by bolo ako definovať fyziku ako teóriu o čítaní údajov z meracích prístrojov... vo vede o človeku je potrebné pokračovať tak, ako by sme robili v akejkoľvek inej sfére, teda celkom odmietnuť behaviorizmus a v podstate, podľa môjho názoru (hovori Chomsky – F. M.), aj celú empiristickú tradíciu, z ktorej vznikol“ (Chomsky 1995, 41, 42). Veda, ktorá úpenlivo bazíruje na faktoch, sa dostáva do *smrteľného* ohrozenia, na interpretáciu faktov sú potrebné aj metafyzické inšpirácie – najmä tie ju posúvajú do súradníc, ktoré sú pre život človeka potrebné. Zdá sa, že spoločenské vedy, presnejšie vedy o človeku potrebujú, ako sme sa zmienili vyššie, kopernikovský obrat – jeho predpokladom je nemalá inferenčná odvaha a abduktívna kreativita – a možno ešte všeličo iné. Povedané inak, potrebujeme nezaujatý pohľad na seba! Potrebujeme vedieť, akí sme a čím sme! Aby sme to dokázali, „musíme zavrhnúť, jasne a radikálne, veľa moderných sociálnych a behaviorálnych vied, ak sa chceme priblížiť k hlbšiemu porozumeniu týchto vecí“ (Chomsky 1996, 101).

Dopyt je po mysliteľovi typu Ch. Darwina, ktorý pred poldruha storočím ohúril vedecký svet, ale nielen ten, svojou predstavou o pôvode človeka. Zdá sa, že poznáme svoj pôvod, no nepoznáme vlastnú „podstatu“, povahu, charakter. Starí Gréci nás obdarili výzvou *Gnóthi sauton! – Poznaj seba samého!* Rovnako ako my, ani oni sa napriek všetkému, ani napriek množstvu zaujímavých či príťažlivých poznatkov, nedopracovali k jedinému všeobecne prijateľnému názoru. Porozumieť *týmto veciam* znamená kognitívne si siahnúť na dno, sústrediť pozornosť na štruktúru základných antropoinštinktov, na archetypálnu výbavu človeka, ktorá je prinajmenšom v rozsahu doby moderného vývinu človeka a ľudstva, teda posledných päť- či šesťtisíc rokov konštantná. Čo nám môže pomôcť priblížiť sa k nateraz nedosiahnuteľnému cieľu, ak ho chápeme ako poznanie samého seba – ako poznanie povahy vlastnej prirodzenosti?

Filozofický projekt, v prípade Chomského siaha až k Descartovi – aj on chcel prísť až k bodu, o ktorom by sme už nemohli pochybovať –, by mal byť postavený na ambícii skúmať ľudskú povahu, čo chápeme ako synonymum podstaty. V Chomského optike sa zaplietame do neriešiteľného paradoxu: na jednej strane „každá seriózna sociálna veda alebo teória sociálnych zmien musí byť založená na pojme ľudskej povahy“ (Chomsky 1995, 38), na druhej strane „skutočná teória správania je mimo našich kognitívnych možností“ (Chomsky 1995, 36), čo nás od cieľa poznať samých seba vzdáľuje. Preto zreteľne dominujúcou úlohou prinajmenšom

nemalej časti filozofie je úsilie dosiahnuť úspech pri tvorbe „dobře definovaného pojmu ľudskej povahy, ktorá... až do dneška unikala dosahu vedeckého skúmania“ (Chomsky 1995, 44 – 45). Cieľ sa zreteľne vynára, cesty k nemu je potrebné naliehavo hľadať, azda sa podarí ich nájsť – filozofia by tu mala zohrať dôležitú inšpiračnú úlohu.

N. Chomsky sám seba vníma ako heretika (v zmysle nesúhlasu s paradigmaticky prevládajúcim názorom o pokroku v poznávaní človeka). Heréza je potrebná – predstavuje nové prúdy, zbavovanie sa stereotypov, odvahu k novej optike. Ľudská povaha nie je mýtus, nie je to len priesečník aktuálnych historických vzťahov – „ľudská povaha existuje a nemení sa mimo biologickej evolúcie druhov“ (Chomsky 1995, 59). Invariantná podstata človeka – práve o ňu ide – je pre filozofiu výzva. Ak sa s ňou dokáže popasovať (pomocou odvážnej abduktívnej inšpirácie pre iné oblasti vedy v prepojenom priestore aktuálneho ľudskeho vedenia) ostane tým, čím bola vo svojich začiatkoch – prejavom múdrosti vo svete hľadania pravdy.

Epilóg alebo idey z neba nepadajú

Filozofická antropológia po stáročiach záujmu o vypracovanie hodnovernej koncepcie človeka je opäť, a asi nie naposledy, vystavená neľahkým skúškam. Jednu skúsenosť však predsa len môžeme vyzdvihnúť – idey naozaj nepadajú z neba! Nestačí len dôverovať kreatívnej sile rozumu, intelektu, predstavivosti, intuícii či kultivovanej filozofickej špekulácii. Ich abduktívnu potenciú treba merať kreatívnym potenciálom, ktorým disponujú konkrétne vedy o človeku – a tých je, čo je nádejné, nemálo. Evolučné i neevolučné antropologické modely by mali sústrediť svoju pozornosť k tým črtám, danostiam, vlastnostiam, ktoré sú prítomné v najhlbších úrovniach ľudských štruktúr – predstavujú na prvý pohľad neviditeľné spoločné základy, ktoré sa prejavujú v ľudskom správaní nezávisle od toho, o akom období či mieste na Zemi hovoríme.

Úsilie o bližšie filozofické či vedecké vymedzenie ľudskej prirodzenosti v sebe obsahuje významný rozmer, ktorý mu dáva zmysel. Týka sa našej budúcnosti. Jej *poznanie* predstavuje osobitý problém: dejiny budúcnosti sú rámcované do modelov, ktoré sú epistemicky neraz veľmi sporné. Snaha dozvedieť sa niečo o našej budúcnosti je celkom prirodzená. Je v nej zakomponovaný čas, ktorý ešte nenastal. Skúsenosť ukazuje, že „čas je pre nás náročným problémom, možno najdôležitejším metafyzickým problémom pre náš život“ (Borges 2005, 89).

Budúcnosť sa týka nás všetkých – *futurum res publica est* – a jej skúmanie patrí k veciam spoločného záujmu. A práve predpokladom akého-takého úspechu na tomto poli je skúmanie ľudskej prirodzenosti. Ak sa budeme mýliť „v predstavách o základoch ľudskeho sociálneho správania... môžu byť následky vedeckého omylu naozaj

závažné“ (Wright 2002, 147). Napriek všetkému rezignovať na skúmanie *ľudskej prirodzenosti* nie je programom. Inšpiratívny je skôr postoj mnohých, ktorí nerezignujú na potrebu výraznej myšlienkovvej reorientácie, okrem iných napríklad M. Heideggera. J. Habermas vo svojej štúdii *Budúcnosť ľudskej prirodzenosti*⁷ akoby chcel vyzvať na diskusiu. Produktívny je aj postoj, ktorého jedným z možných variantov je názor súčasného francúzskeho filozofa Z. Ch. Zarku.⁸ Spomenúť by sme mohli aj viacero ďalších. Filozofia by mala spojiť svoje sily, inšpirovať sa navzájom v jej rozmanitých smerovaniach, prehĺbiť úsilie o pochopenie a porozumenie prekvapujúcim výsledkom súčasného bádania v nefilozofických vedách. Celkom nové obzory poodkrýva skúmanie umelej inteligencie, ktorá sa vraj približuje k zlomovému bodu, k schopnosti uvedomiť si samu seba.

Narodili sme sa vo vesmíre, v jeho časti, ktorá je pre život a pre nás jedinečná – na planéte Zem. Nebolo to *naše* rozhodnutie. Utvárali sme sa tak, aby sme v podmienkach, ktoré nám boli dané, obstáli a ostali. Naša *prirodzenosť* nie je náhodná, je antropologická a genetickou výslednicou okolností, ktoré sme nemohli ovplyvniť. Povedané spolu s Leibnizom, azda žijeme, napriek všetkému, v najlepšom zo všetkých možných svetov a sami sme nateraz najlepším z jeho plodov. Sme deťmi prírody v hlbinnom zmysle slova – taká je aj naša prirodzenosť, ktorá predstavuje lesk i biedu našej kozmickej existencie. Nič na tom nemení malá schopnosť filozofov zhodnúť sa na názore, aká je ľudská prirodzenosť, v čom spočíva, či a nakoľko sa mení. Azda raz predsa len uspějeme!

Literatúra

- ARISTOTELES (1946): *Metafyzika*. Praha: Vyd. Jan Laichter.
ARISTOTELES (1988): *Politika*. Bratislava: Pravda.
ARISTOTELES (2011): *Etika Nikomachova*. Bratislava: Kalligram.
CORETH, E. (1994): *Co je člověk? Základy filozofické antropologie*. Praha: Zvon.
DAWKINS, R. (1998): *Sobecký gén*. Praha: Mladá fronta.
EBELING, G. (1992): K definici člověka. In: *Člověk v moderních vědách*. Praha: FÚ ČSAV.
FROMM, E. (2007): *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Aurora.
GOBBS, T. (1989): *Sočinenija v dvuch tomach*. Tom I. Moskva: Mysľ.
HOBBES, T. (1988): *Výbor z díla*. Praha: Svoboda.
HOBBES, T. (1999): *The Elements of Law Natural and Politic*. Oxford: Oxford University Press.
HOBBES, T. (2011): *Leviatan*. Bratislava: Kalligram.
HUME, D. (1972): *Zkoumání lidského rozumu*. Praha: Svoboda.

⁷ Vyšla v nakladateľstve *Filosofie*, Praha 2003. Ide o filozofický názor k súčasnej diskusii v biomedicíne. Obsahuje znepokojenie nad možnými negatívnymi dôsledkami programovania ľudí, ktorými môže byť narušenie ľudskej prirodzenosti.

⁸ Pozri štúdiu Má ešte pojem ľudská prirodzenosť zmysel? *Filozofia*, 73 (10), 2018, 777 – 789.

- HUME, D. (2015): *Pojednání o lidské přirozenosti*. Praha: Togga.
- CHOMSKY, N., FOUCAULT, M., ELDERS, F. (2005): *Člověk, moc a spravedlnost*. Praha: Intu.
- CHOMSKY, N. (1995): *Jazyk a zodpovednosť*. Bratislava: Archa.
- CHOMSKY, N. (1996): *Language and Freedom*. Resonance / March. IASC. Springer.
- CHOMSKY, N. (2018): *Jakými jsme tvory?* Praha: Academia.
- KANT, I. (1979): *Kritika čistého rozumu*. Bratislava: Pravda.
- RUSSELL, B. (1974): *History of Western Philosophy*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- THEIN, K. (2017): *Aristotelés o lidské přirozenosti*. Praha: Filosofia.
- WINSTON, M. (2004): *Chomsky*. Bratislava: AM vydavateľstvo.
- WRIGHT, T. (2002): *Morální zvíře. Proč jsme to, co jsme*. Praha: Nakl. Lidové noviny.
- WRIGHT, T. (2002a): *Víc než nic. Logika lidského osudu*. Praha: Nakl. Lidové noviny.
- ZARKA, Y. Ch. (2018): Má ešte pojem ľudská prirodzenosť zmysel? *Filozofia*, 73 (10), 777 – 789.

Príspevok je výstupom grantového projektu VEGA 1/0880/17 Filozofia dejín v osvietenstve: Dejiny ako fundamentálny moment sebainterpretácie človeka v kontexte filozofie 18. storočia.

František Mihina
Inštitút filozofie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
080 01 Prešov
Slovenská republika
e-mail: frantisek.mihina@unipo.sk